

Nicolas Maslowski
Bohuslav Šalanda (edd.)

**Jak studovat aktéra
a sociální změnu
z perspektivy
historické sociologie**

Jak studovat aktéra a sociální změnu z perspektivy historické sociologie

**Nicolas Maslowski
Bohuslav Šalanda (edd.)**

Recenzovali: doc. PhDr. Alexander Fazík, CSc.
doc. PhDr. Radomír Havlík, CSc.

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Redakce Dita Křišťánová
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova, 2017
© Nicolas Maslowski, Bohuslav Šalanda a kol., 2017

Tato kniha byla zpracována v rámci řešení projektu GAČR 13-29861P –
Vejít do kolektivní paměti: sociální konstrukce uznání, řešeného na FHS UK
v Praze Nicolasem Maslowskim.

ISBN 978-80-246-3438-8
ISBN 978-80-246-3455-5 (pdf)

Charles University
Karolinum Press 2017

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Historická sociologie jako pragmatický program	7
První část: Identita a státní doktrína v procesu sociální změny	13
Státní aktér a proces modernizace. Případ francouzského ekonomického myšlení	15
Neporozumění státní doktríny aneb Fáma jako faktor sociální změny. Měnová reforma v roce 1953	33
Kolektivní identita v proměnách času. Americká výjimečnost	47
Druhá část: Konverze sociálních identit v procesu modernizací v 19. a 20. století	75
Šlechtický aktér v procesu vzniku moderní národní identity. Proměny úlohy rodu Harrachů v rámci tvořící se národní společnosti v Čechách v 19. století	77
Mezi monarchií a totalitními režimy. Šlechtic ve víru dějin střední Evropy	100
Třetí část: Konstrukce a rekonstrukce identit po geopolitických změnách	125
Kulturní instituce jako historický aktér. Národní divadlo v Praze v době nastupujícího nacismu a německé okupace	127
Průzkum sociální změny prostřednictvím analýzy každodennosti. Případová studie procesu znovuosídlení po druhé světové válce na Děčínsku	146
Role identity v adaptaci aktérů k sociální změně. Případ návratu pobělohorských exulantů po roce 1945	158
Odcizení v procesu rekonstrukce národních identit. Analýza reprezentací Čechů a Slováků po roce 1989	171

Čtvrtá část: Intelektuální projekty sociální změny	189
Sociální demokracie jako aktér historické změny. Revizionistický model Bernsteina	191
Teoretik sociální změny jako aktér. Úloha intelektuála, Cornelius Castoriadis	205
Na koho se nedostalo. Místo epilogu	217
Přílohy	229
Prameny	231
Bibliografie	236
Abstract. How Can Actors and Social Change Be Studied From A Historical-Sociological Perspective?	253
O autorech	259

Historická sociologie jako pragmatický program

Nicolas Maslowski

Dalo by se říci, že se sociologie jako věda objevila a prosadila až formou historické sociologie. Poměrně stabilní lineární vývoj v předmodernizačním období získal novou exponenciální dynamiku s procesem modernizace. Průmyslová revoluce, vznik moderních států, včetně prosazení se národního státu jako charakteristického principu, masová společnost, technický pokrok v komunikaci – to jsou všechno faktory, kterými můžeme vysvětlit tuto závažnou sociální změnu. Auguste Comte, Alexis de Tocqueville, Karl Marx, Emil Durkheim a Max Weber jsou řazeni mezi otce zakladatele sociologie, ačkoli ne každý z nich se považoval a deklaroval jako sociolog. Všichni ovšem zachycovali sociální změnu, tedy hlavně proměnu tradiční společnosti ve směru té moderní. Podobné otázky zůstávají ve středu pozornosti velkých sociologů dodnes.

Sociální změna je klasicky definována jako změna, která se dá zachytit a identifikovat v čase, má systémový dopad a trvalé následky. Jejím velkým příkladem je nástup moderní doby. Modernizace je jedním z klíčových pojmů v historické sociologii, posun od tradičních společností k moderním mohl být sociologickou observací velkých změn. Ovšem ne každá sociální změna je tak výrazná a hluboká, neboť je zároveň průběžná a postupná. Tuto změnu obvykle zaznamenáme až prostřednictvím velkých událostí, jakými byla například druhá světová válka nebo rozpad sovětského impéria, které hrají úlohu jakýchsi „urychlovačů“ sociálních změn.

Cílem této knihy není tuto změnu zachytit, ani debatovat nad otázkou, jestli už máme post-moderní společnost (Jean-François Lyotard) či post-industriální (Daniel Bell) nebo programovanou, která ale sama definuje vlastní historicitu (Alain Tourraine). Jde o mnohem skromnější cíl, který však vyniká svým ambiciózním předsevzetím. Skromný v tom, že mu jde o to, zachytit metody a techniky analýzy sociální změny, a to

z úhlu tenze, kterou tvoří s aktéry – to je ta ambicióznější část. Sociologie byla sice zrozena jako „historická“, ale v dnešní době čím dál víc sociologů analyzuje svět, jako by se neměnil, respektive, přistupuje k němu jen ze současné perspektivy. Sociologové, snažící se zachytit dlouhodobé procesy změny, jsou natolik vzácní, že jim už byla přisouzena identita *historických sociologů*. Záměr obnovit tuto perspektivu, poněkud diskreditovanou státním „vědeckým“ marxismem-leninismem v reálně-socialistickém období, byl prosazen na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy díky projektu Jiřího Šubrta společně s Johannem Pallem Aransonem, Milošem Havelkou, Bohuslavem Šalandou a dalšími, ke kterým patřím také já. Na Karlově univerzitě nyní máme díky těmto osobnostem pracoviště historické sociologie s mezinárodním přesahem, ojedinělé svého druhu na světě, s magisterským a doktorským oborem a časopisem, snažící se být jedním z hybatelů světové vědecké komunity v této oblasti. Neustále se snažíme o tvořivý proces definic kánonů a nástrojů této disciplinární oblasti a o jeho zasazení do nového kontextu. V této knize jde především o směřování k ustálení těchto metod.

Aktérství (anglicky *agency*) je vlastnost sociálního objektu mít úlohu „hybatele“ jednání ve vysvětlujícím modelu. Každé vysvětlení, popis reality a společností je jen modelem, ve kterém se vynechávají některé informace, koná se proces sbírání a selekce faktů, jež jsou organizovány v interpretativních rámcích, které jim dávají konečný smysl. Konstrukce vysvětlování sociální změny se odehrává skrze volbu způsobů, kterými se představuje daná změna, a skrze toho, kdo ji způsobil, prostřednictvím jakých nástrojů atd. I když existují jisté rozdíly v oborově-disciplinárních tradicích, jde historickým sociologům v zásadě o totéž jako historikům, politologům či antropologům.

Vývoj v chápání sociální změny samozřejmě není jen sociologickým monopolem. Jistě se tomuto tématu věnovali historici, někteří pod vlivem sociologie či jiných sociálních věd. Výjimečnou úlohu zde sehrála škola *les annales*. Badatelé z první generace školy *les annales*, Lucien Febvre a Marc Bloch, se chtěli přiblížit k Emilu Durkheimovi a svým způsobem byli ovlivněni i Marxem tím, jak se zajímali o dějiny velkých sociálních skupin. Šlo jim o vyhnutí se „faktografické“ historii, vymezované dějinami králů a bitev. Druhá generace, tvořená historiky hlavně z okolí Fernanda Braudela (ale třeba i Ernesta Labrousse), se zaměřovala více na *longue durée* (dlouhé trvání) – na období civilizací a na geografický aspekt. Třetí generace inkorporuje pod vlivem kulturního obratu antropologické aspekty či se též sblíží s historickou demografií. Čtvrtou generaci v podstatě reprezentuje nový unikátní pokus o sblížení se s novou

sociologickou generací. Toto směřování představoval svého času Bernard Lepetit (1948–1996). Byl to historik, odborník na moderní dobu, který se snažil najít model, jenž by mohl zahrnout proměny jak ve vědeckých reprezentacích, tak i ve společenských praxích, v konstruktivistické perspektivě [Editorial 1988]. Byl otevřen rovněž sociologii a předpokládal, že analýza konstrukce reality či ekonomie konvencí by se měly tvořit v mezioborové reflexi. Jeho náhlá smrt ubrala této čtvrté generaci vítězství z plachet. Ale tento projekt prokázal svoji smysluplnost a využitelnost pro výzkum v sociálních vědách.

Jde o takzvaný *tourant critique* – kritický obrat, předpokládající sblížení s francouzskou pragmatickou sociologií, které by mělo vést ke konstituování „pragmatických sociálních dějin“. Jde o směřování k *aktérům* vybaveným *kompetencemi*, u nichž je záhodno se obzvláště soustředit na podmínky vzniku dohody (anebo nových konvencí) v momentech jednání. Jde o otevření se a přiblížení se pragmatické sociologii Luc Boltanského a Laurent Thévenota. Tato sociologie, která překvapivě selhala v historické kontextualizaci svého modelu, o čemž svědčí například Boltanského práce *De la justification : les économies de la grandeur*¹, ale představuje příležitost pro hledání nové cesty v uvažování o dějinách.

Mezi aktérem a sociální změnou, na rozdíl od čistě ekonomicko-materialistických vysvětlení, existuje svět kultury (i když Bernard Lepetit to úplně takto neříká). Tyto vědy se od strukturalismu distancují a vyhledávají takzvanou organizaci jednání (*path dependency* – závislost na vývoji), kdy situační vysvětlení střídá to strukturální (např. situační sémantika místo saussurovské lingvistiky) [Lepetit 1995: 13–14]. Pluralitu světa jednání střídá kauzální determinované třídní vysvětlení či v modernější podobě determinanty habitů [Lepetit 1995: 13–14]. Historičnost antropologického chování v současnosti zastupuje jeho strukturální organizace [Lepetit 1995: 13–14].

Mezi aktérem a materiálním světem, či též mezi aktéry samotnými, existuje takzvaná doména interpretací situací. Ta může být popsána konstruktivisticky. Aktéři, jejich identity, uvažování a strategie jsou závislé na kulturních normách, konvencích, které jsou zároveň výsledkem sociálních interakcí, strategií a přesvědčení. Interpretace není výsledkem čistě individuálního uvažovacího procesu, struktury interpretací jsou součástí sociální reality. Na druhou stranu ale ani aktér není determinován strukturou. Není to tak, že ten, kdo pochopil pravidla hry, bude dělat

1 I když dříve Boltanski [1982] v knize *Les cadres* poukázal na svoji schopnost přibližovat se historické sociologii (poznámka autora.).

to, co se od něho díky strukturám očekává, a že ten, který tato pravidla nepochopil, na tom ztratí. Tento model, který můžeme najít v různých přístupech, a to jak v sociologii Pierra Bourdieu, tak v teoriích realistů a neorealistů mezinárodních vztahů, odebírá de facto „aktérovi“ vlastnost aktérství. Jinými slovy, struktura „jedná“ skrze tyto aktéry. A tak jako každý model, který předvídá a určuje jednání, je díky této struktuře odebírána svoboda jednání aktérům, která slouží jako zdroj aktérství. Bez této svobody aktéři přestávají být aktéry. V tomto pohledu, respektujícím „aktérství“ aktéra, tedy jednacím vlastností aktérů, nám jde o to zachytit možnosti jednání, uvažování a toho, co vedlo k volbě anebo k vytvoření té anebo jiné cesty, toho anebo jiného rozhodnutí.

Moderní dobu lze definovat ekonomickou a industriální revolucí či též politickou proměnou, spočívající v centralizaci většího a většího počtu pravomocí státem. Podle Webera moderní stát získává monopol na legitimní násilí. Druhým monopolem je v procesu budování státu daň [Tilly 1985]. Stát získává kontrolu nad svými hranicemi, nad částmi ekonomiky (stává se „normotvůrcem“), a nad vnitřními a vnějšími politikami, ať už se týkají ekonomiky anebo bezpečnosti. V ekonomice se tedy jako centrální pojem státní doktríny modernity profiluje ekonomický nacionalismus. Ten se projevuje různými způsoby, ale doktríny, vycházející z ekonomického nacionalismu slouží jako koordinační a mobilizační nástroj státu. Stát navrhuje interpretační rámec svého jednání, jenž se stává často dominujícím. To má důsledky i pro mezinárodní vztahy, kde se v této souvislosti raději píše o post-vestfálském řádu než o moderní době. Podmínky vestfálského míru se staly symbolem přiznávání vnitřní suverenity státům. Konstruktivistické teorie mezinárodních vztahů, inspirované sociologií, předpokládají, že státy nejednají jen na základě materiálních zájmů, ale skrze nějakou koncepci sebe sama – používají koncept identity. Identita s sebou nese element kontinuity v momentech sociálních změn v mezinárodní politice. V případech vnitřní politiky, anebo identity v mezinárodních vztazích, jsou vize suverénních států výsledkem dědictví a konfrontací s každodenní realitou. Zde tedy, v rámci nutné antropomorfixace, lze připsat státu kompetence, ale i diskursivní rámec jednání.

Jiná zásadní změna spojená s moderní dobou je proměna sociálních struktur. Ví se, že v moderní společnosti postupně mizí šlechta, zásadní a dominující sociální skupina v tradiční společnosti. Co se ale konkrétně děje s těmito šlechtici, když k termínu šlechta přistoupíme nominalisticky? Nezmizí z větší části fyzicky? Dvě zde obsažené analýzy poukazují na konkrétních případech na to, že identita šlechticů, podobně jako je-

jich reprezentace, je výsledkem trajektorií rodu, v nichž moderní identity (jako je ta národní) jsou výsledkem vnitřního a sociálního vyjednávání, tlaků a kompromisů, s ohledem na nalezení akceptovatelného diskursivního řešení rozporů. Najít svoje místo v novém světě je otázka ustavení nové konvence pro tuto sociální skupinu s dlouhodobou pamětí.

Ve dvacátém století došlo ke třem zásadním geopolitickým změnám. Ty jsou tématem třetí kapitoly. Jde o první světovou válku, ale hlavně o druhou světovou válku a o rozpad sovětského impéria. Objevuje se zde otázka odboje anebo drobnějšího odporu, přesunu obyvatel, změny hranic národních států. Otázka národní kultury nabírá konkrétních rysů v momentu, kdy hranice nejsou jasné. Národní divadlo a chování lidí s ním spojených během druhé světové války se stává elementem se silným symbolickým nábojem. Využívání toho symbolického statusu poskytovalo zaměstnancům prvek autonomie s ohledem na své jednání. Druhá světová válka v Československu znamená též přesuny občanů, spojené s fenoménem reapropriace původně etnicky německých oblastí pro neněmecké občany Československa na Děčínsku, či též proces rekonstrukce identit náboženských menšin z Polska, navazujících na svoje češství z období před dvěma sty lety. Jiným obdobným aspektem neřízeného vývoje je proces odcizování se občanů České republiky a Slovenska v období od získání svobody v roce 1989 až do rozpadu Československa. V každém z těchto případů je konstrukce percepce identity výsledkem série interakcí, jejichž relativní stabilizaci předchází bouřlivé momenty hledání sebe sama po radikální sociální změně.

A konečně, sociální změna není jen výsledek zcela reálně a materiálně zaznamenaných a pozorovatelných proměn. Intelektuálové a analytici se často rozhodnou, že jejich analýzy by měly sloužit také lidem. Veřejný intelektuál se často stává sám aktérem dějin a jeho analýzy projektem s reálnými dopady. V této knize je to případ dvou nezávislých intelektuálů – Castoriadise a Bernsteina – intelektuálů tvůrců myslu, architektů systému uvažování a ospravedlnění, reprezentující hlubší změny interpretačních rámců, používaných společností více než ty z pera mnoha vlivných politiků. Uznání v intelektuálních sférách či též ve vztahu k určitým argumentačním konstrukcím rozhoduje částečně o jejich budoucích vlivech. Intelektuální debaty jsou místem, kde se odehrává část „bitev“ o projekty budoucnosti.

Obnovení úvah o směrech historické sociologie a s nimi spojených projektů se objevuje po celém světě. My ovšem rozumíme historickou sociologii nikoliv jako podkategorii sociologického oboru, ale jako silný program propojení sociologie a historické vědy [Calhoun 1998; Arnason,

Maslowski 2015]. Předpokladem úspěchu je otevřenost k pluralitě přístupů a k analýzám. Tradiční teoretizování je jen vyhledávání syntetických závěrů, a nikoliv výsledek konkrétních terénních úvah. Součástí každé z těchto kapitol je konstrukce, vyjednávání, kompromisy o konvencích, normách a identitě. Jeden z možných a slibných přístupů zachycení je francouzská pragmatická sociologie a ekonomie konvencí. To ale zdaleka není jediný přístup historické sociologie, kterou zajímá mnohem širší vědecký přístup a analýzy v dlouhodobější perspektivě.

První část:

Identita a státní doktrína v procesu sociální změny

Státní aktér a proces modernizace

Případ francouzského ekonomického myšlení

Olga Gheorghiev

Jak uvažovat o roli státního aktéra ve vytváření a artikulaci ekonomického myšlení v kontextu modernizačního procesu a sociální změny? Stát bude zde vnímán jako aktér disponující rozhodující mocí ve zvolení dominujících doktrín, v definování legitimního a nelegitimního a v implementaci politik jak vnitřních, tak zahraničních. Hospodářské politiky představují jednu z dimenzí, ve které stát vykonává svoji autoritu. Státní aktér stanovuje společná pravidla a určuje úroveň centralizace nebo decentralizace národní ekonomiky.

Koncept doktríny je zde uveden jako způsob, jímž státní aktér uplatňuje svoji autoritu a jak oznamuje základní principy hospodářské činnosti. Partikulární případ v tomto smyslu představuje doktrína ekonomického nacionalismu, již lze obecně definovat jako souhrn opatření a praktik mající za účel vytváření, posílení a chránění národních hospodářství v kontextu mezinárodních trhů.

Politický obsah této doktríny je podstatně ovlivněn procesem modernizace státu a vývojem mezinárodních vztahů. Můžeme tím pádem mluvit o nacionalistických hospodářských politikách v rámci merkantilistického systému v průběhu sedmnáctého a osmnáctého století a o protekcionistických opatřeních jako reakci na liberalizující politiky v průběhu devatenáctého století². Ve dvacátém století se partikulární rysy této doktríny objevují v případě fašistické Itálie nebo nacistického Německa v důsledku Velké deprese a v průběhu druhé světové války.

Vznik nadnárodních struktur jako Evropských společenství a později Evropské unie vytvořil nové podmínky a pravidla v procesu rozhodování státního aktéra. Tento nový mezinárodní kontext do určité míry ome-

2 Zde lze uvést příklady antiliberalních přístupů od teoretiků jako Friedrich List nebo Adam Müller.

zoval působnost státní autority a uvedl další faktory, které se měly při vytváření politického rámce vzít v úvahu.

V bádání o ekonomickém nacionalismu představuje Francie názorný případ. Regulační větve francouzského État, které se odrážely v politikách dirigistického a Colbertistického státního intervencionismu, mají svůj původ hluboko v tradicích francouzského ekonomického myšlení.

Počátky ekonomického nacionalismu lze vypátrat v merkantilistických praktikách, které se postupně vyvíjely v průběhu šestnáctého století. Merkantilismus představuje v tomto období ekonomické vyjádření francouzského absolutismu, jehož kořeny sahají do období zdoluhavého panování Františka I. Francouzského (1515–1547). Jako absolutního a svrchovaného vládce nesměla být moc panovníka nikdy omezena nebo zpochybňována. Jednalo se o vládnutí odvolávající se na božské právo, přímo inspirované Bohem a přijímací rady pouze ze strany filozofů [Rothbard 2006: 200–201].³ Úředníci ve službách krále měli za úkol zavést do praxe dominantní teorie o panovníkovi jako o všeobecném zdroji spravedlnosti. Francouzští právníci zrušili zákonná práva feudálů a spolu s tím i dosavadní strukturu stojící mezi individuem a státem a omezující panovníkovo absolutní vládnutí. V tomto ohledu je pozoruhodná činnost právníka Charlese Dumoulina (1500–1566), který ve svém díle *Révision de la Coutume de Paris* obhajoval rozmístění a soustředění moci v osobnosti monarchy a rozpuštění středověkých práv a privilegií [ibidem]. S dalším důležitým příspěvkem do politické teorie tehdejší doby přišel proslulý esejista Michel Eyquem de Montaigne (1533–1592). Ve svých *Essais* (1580) de Montaigne tvrdí, že ve vztahu k ústřední politické autoritě je povinností každého podřídit se existujícímu řádu a nikdy nevzdorovat panovníkovi. Hlavním cílem, o nějž se měl každý starat, bylo uchování státu, i když to předpokládalo úplnou oddanost veřejnému zájmu [Keohane 1977]. Tento argument je velice podobný tomu, co se později bude nazývat *raison d'Etat*.

V souvislosti s tím se de Montaigne ve svých úvahách zabýval rovněž merkantilismem. Jeho přístup k merkantilistickým politikám byl později označen termínem Montaignovo dogma nebo Montaignův blud [Von Mises 1998: 660]. V mezinárodním obchodě lze, podle této teorie, získávat prospěch pouze na úkor protistrany. Tato teorie zahrnuje podstatu merkantilistických doktrín: jedná se o existenci nezměřitelného konfliktu mezi účastníky na mezinárodním trhu.

3 Mezi autory, kteří tehdy ve svých dílech panovníka uctívali, lze řadit Clauda de Seyssel (cca 1450–1520), předního humanistu ve Francii, Guillauma Budé (1467–1540), anebo proslulého právníka Jeana Bodina (1530–1596).

Šestnácté století představovalo období, kdy se merkantilismus postupně vyvíjel v dominantní hospodářský režim v rámci absolutistického systému. Termín „merkantilismus“ byl poprvé použit historiky na konci devatenáctého století v souvislosti s politicko-ekonomickým systémem absolutistického státu zhruba od šestnáctého do osmnáctého století. Rothbard [2006: 213] definuje termín jako „komplexní systém státotvorby na základě státního monopolu (...), silné vlády, rozsáhlých královských výdajů, vysokých daní, války, imperialismu a zveličování národního státu“. Nejvýznačnější aspekty merkantilistických politik – intenzivní zdanění, zákaz importů a subvencování exportů – jsou klíčové pro tento systém státních monopolních privilegií. Importy podléhaly protekcionistickým opatřením nebo byly úplně zakázány za účelem ochrany domácích řemeslníků a podle stejného principu byly dotovány vývozy. Tento princip v sobě zahrnuje podstatu francouzské ekonomické tradice, z níž se v průběhu následujících staletí vyvíjely politiky s charakterem ekonomického nacionalismu. Merkantilismus však nebyl pouhým prostředkem k dosažení silného a soudržného národa bojujícího proti sobectví přeshraničního obchodníka. Tato politika byla rovněž vyjádřením nutnosti jednotné obchodní státní politiky v kontextu fiskálních potřeb krále na jedné straně a odporujících si zájmů různých ekonomických, sociálních a náboženských uskupení na straně druhé [Viner 1960: 22].

Francie byla poslední čtyři dekády šestnáctého století sužována ničivými náboženskými válkami, jejichž dopady silně podkopaly potenciál francouzského hospodářství. V obzvláště špatných podmínkách se na začátku sedmnáctého století nacházel francouzský průmysl. K hlavním důvodům patřila intenzivní státní regulace, podle které byli řemeslníci nuceni utvořit spolky a věnovat svou oborovou činnost specifickým městům. Následkem toho byla hnací síla konkurence mezi výrobci takřka neexistující, což v podstatě vyústilo v nízkou kvalitu produkce a mělo za následek ceny udržované na vysokých hodnotách. Na státní podporu mohly spoléhat pouze státní privilegované monopoly, především výrobci luxusního zboží, kteří však nedokázali k ekonomickému pokroku výrazně přispět. Dalším faktorem zabraňujícím hospodářskému vývoji bylo prosazení standardů kvality v oblasti výroby a obchodu, což zastavilo pokrok a inovace a snížilo konkurenceschopnost francouzských výrobců [Cole 1939].

Období první poloviny sedmnáctého století je svým způsobem obdobím přechodným, případně je lze popsat jako „mučivé zrození moderního francouzského národa“ [Sargent 2004]. Na úrovni politické probíhal nepřetržitě proces zesílení centrální vlády, zatímco za vlády kardinálů Ri-

cheliou a Mazarina byl pokrok v oblasti vnitřní ekonomické administrace nevýznamný. Při absenci centralizovaného ekonomického systému se různé francouzské provincie zabarikádovaly tarify, což mělo za následek, že „zatímco politicky byla Francie jedna, komerčně, za vzestupu Ludvíka XIV., bylo Francií více“ [ibidem]. Pod vlivem předcházející administrace byla Francie v průběhu poloviny sedmnáctého století na hraně bankrotu.

V roce 1665 se ministrem financí stal Jean-Baptiste Colbert (1619–1683). V době, kdy byl Colbert ve službě krále, dosáhl francouzský merkantilismus svého vrcholu. Za účelem zesílení kontrolní a regulační sítě vytvářel Colbert systém ústřední byrokracie založený na pravidelných inspekcích, kontrolách a dodržování standardů. Za administrace před Colbertem byly státní příjmy zcela závislé na uvalených daních. V důsledku regulačních změn provedených Colbertem se státní monopoly staly dalším zdrojem peněz. Jejich hospodářská činnost byla pod striktní kontrolou, ceny i objem produkce byly fixní. Rostoucí příjmy ze státních monopolů nicméně nezpůsobily snížení daňových sazeb. Jelikož byla šlechta od daňových povinností osvobozena, byla tendence daňovou zátěž naopak zvýšit, důsledkem čehož byl pokrok stále oddalován. Colbert byl nicméně přesvědčen o příznivých účincích svých doktrín, zatímco politiky volného obchodu považoval za sobecké a nerozvážné [Cole 1939]. Jako jiní merkantilisté byl i Colbert zastáncem Montaignova dogmatu ve vztahu k obchodu, podle něhož byl obchod zdrojem války a konfliktu, z čehož se mohla jedna země obohatit pouze na úkor jiné země.

Colbertovy ekonomické doktríny měly zásadní vliv na proces artikulace francouzského ekonomického myšlení. Jeho hlavní ambice spočívala v posílení státní obrany, prosazení ekonomické soběstačnosti a zajištění plné zaměstnanosti při udržení standardů spravedlivosti a mravnosti na trhu [Dormois 2004: 63]. Colbert podporoval vládní kontrolu nad platební bilancí, její přímý zásah do ekonomických činností a zavedl rozsáhlou regulaci za účelem podporování klíčových národních podniků a strategických sektorů. Colbertovo myšlení tím pádem nechalo hluboké stopy ve francouzské ekonomické tradici a rozvíjelo koncepcce státu jako ztělesnění společného dobra a organizující síly ve společnosti.

Vývoj antimerkantilistického ekonomického myšlení

Začátek osmnáctého století se nesl ve znamení vzniku osvícenství jako reakce na naléhavost vyřešení řady sociálních a politických záležitostí.

V této souvislosti se v západní Evropě prosadily kulturní a intelektuální vlivy zdůrazňující význam rozumu, analýzy a individualismu. Bylo to období hledání viny a námitek vůči existujícím sociálním, náboženským, politickým a ekonomickým normám.

Bídný stav francouzské ekonomiky, způsobený vyčerpávajícími válkami, marnotratným životním stylem královského dvora a neefektivními merkantilistickými politikami, vyvolával nutnost rozvoje nového revolučního myšlení a nových přístupů k hospodářskému řízení. Jedním z průkopníků změny se stala škola fyziokratů.

Fyziokratismus se vyvíjel v rámci širšího kontextu, který byl definován proniknutím teorie klasické politické ekonomie do francouzského ekonomického myšlení této doby. Jedním z prvních velkých kritiků merkantilistické doktríny byl například Pierre de Boisguillebert (1646–1714). Tento francouzský právník vnímal Colbertovy doktríny jako hlavní příčinu ekonomické zaostalosti a zastával naproti tomu volný obchod⁴. Merkantilismus odporoval podle Boisguilleberta přírodním zákonům a zdůraznil, že podstata bohatství leží ve zboží, nikoli v penězích [Sojka 2009]. Přírodní kolektivní harmonie je podle Boisguilleberta dosaženo v situaci, v níž každé individuum společnosti sleduje své zájmy, zatímco ekonomické síly mají tendenci se pohybovat směrem k rovnovážnému stavu, avšak pouze v případě nezasahování do jejich dynamiky. Boisguillebert dále trval na uplatnění principu *laissez-faire* v jednom z nejdůležitějších průmyslových sektorů – v sektoru luxusního zboží – a na snížení daní v zemědělském sektoru [ibidem].

Richard Cantillon (1680–1734) byl dalším autorem, který přispěl ke konceptu seberegulujícího tržního mechanismu. V roce 1755 napsal Cantillon esej *Essai sur la nature du commerce en général*, který podle Erica Rolla „uchopil nejsystematičtějším způsobem principy tržního fungování, před *Pojednáním o podstatě a původu bohatství národů* Adama Smitha“ [Roll 1961: 121]. Jeho ekonomický model se oddělil od modelu, ve kterém je poptávka vytvářena výhradně státním monopolem, a uvedl tak základní principy volné tržní ekonomiky s elementy konkurence, obchodu a nového systému vytváření cen. Specifičnost Cantillonova „moderního“ přístupu spočívá v tom, že autor dokázal oddělit ekonomickou analýzu od předchozích vlivů etických a politických záležitostí. Předpojaté ekonomické teoretické myšlení bylo obzvláště evidentní v případě merkantilistů, kteří své analýzy a doktríny často vytvářeli v souladu s určitými

4 Boisguillebert je mimo jiné autorem fráze *laissez faire la nature et la liberté*, koncept *laissez faire* je tím pádem často používán právě v souvislosti s volným trhem.

zájmy státu anebo různých individuů⁵. V tomto kontextu byl Cantillon jedním z prvních ekonomických teoretiků, který si všiml nepostradatelnosti nezávislých ekonomických analýz [Rothbard 2006: 347–348].

Mezi různými nově se vyvíjejícími teoriemi volného trhu založil fyziokratismus první skutečnou ekonomickou školou, jejímž hlavním zástupcem byl François Quesnay (1694–1774). Ve stylu zastánců klasické ekonomie kritizovali fyziokraté merkantilistické doktríny ohledně akumulace bohatství a udržení pozitivní platební bilance. Ideálním vládnoucím režimem byl podle fyziokratů takový režim, ve kterém osvícený panovník dodržuje přírodní řád podle známého principu *laissez faire, laissez passer* [Sojka 2009]. Výchozím bodem fyziokratické školy byl princip zemědělské činnosti jako hlavního zdroje ekonomického bohatství a vývoje⁶.

Navzdory zásadnímu vlivu ve vytváření ekonomického myšlení nebyly politiky navrhované fyziokraty⁷ nikdy ve Francii implementovány, i když v zahraničí našly příznivce mezi některými evropskými vládci, jako byli například Leopold II. Toskánský nebo Gustav III. Švédský. Ve Francii však, a to především po propuknutí revoluce, ztratili fyziokraté se svým důrazem na zemědělství a věrnost panovníkovi svoji dominantní pozici.

Vedle nově se vyvíjející klasické ekonomiky volného trhu byl dalším inspiračním zdrojem pro ekonomické analýzy osmnáctého století silný impulz patriotismu. Hlavní debata v tomto smyslu souvisela s otázkou obnovení ducha občanské povinnosti v rámci společnosti, ve které občané podřizují své individuální zájmy veřejnému blahobytu [Shovlin 2006]. Publikace inspirované patriotickými myšlenkami se staly obzvláště populárními po sedmileté válce (1756–1763) v naději na obnovení francouzské slávy v mezinárodním prostoru. Patriotismus se rozšířil rovněž v reakci na zkorumpované elity, na despotismus monarchy a na zpomalený ekonomický vývoj. Zároveň však byl zdůrazněn klíčový význam morálních vlastností v procesu společenského vývoje a nebezpečí akumulace bohatství předpokládaného merkantilistickými doktrínami, a to v sociálním, politickém i kulturním životě. Výmluvným příkladem byla v tomto smy-

5 Dalším příkladem je přístup středověkých učenců, které situovali své analýzy v teologickém rámci.

6 Ve svém *Tableau économique*, Quesnay uvedl koncept produktivity přírody, podle kterého byla zemědělská činnost schopna vytvářet přebytek čistého produktu na rozdíl od průmyslové aktivity, obchodu a řemeslné výroby, které mají funkci transformační.

7 Jedná se především o fungování trhu bez státních zásahů, volný obchod a snížení daní na zemědělskou produkci.

slu záležitost přepychu, která byla často spojena s korupcí a nepoctivostí podkopávající pokrok Francie. Pro francouzské intelektuální elity spočívala tím pádem ústřední otázka ve vytváření dostatečného bohatství, aby mohla Francie soupeřit s britskými životními standardy, aniž by toto bohatství ohrozilo morální vlastnosti nezbytné k vývoji [Shovlin 2006: 6]. Za těchto okolností vyobrazili přívrženci volného obchodu a politik *laissez-faire* obchodníky a podnikatele jako patrioty motivované nejen svými zájmy, ale hlavně ctí. Další důležitá okolnost spočívala v tom, že národní zájmy začaly být identifikovány se zájmy středních elit stojících proti vyšším elitám a monarchii. Dosavadní implementace hospodářských politik byla jasně řízena zájmy určitých skupin, což mělo za následek nerovnoměrné výhody pro vyšší elity: šlechtici, velkoobchodníci, finančníci. Tyto nespravedlnosti byly vnímány jako hlavní důvod národního zaostávání [ibidem].

Jedním ze zastánců politik volného obchodu a volného trhu jako řešení ekonomických a sociálních problémů byl Anne Robert Jacques Turgot, Baron de l'Aulne (1727–1781). Turgot prosazoval myšlenku, že sledování vlastních zájmů představuje hlavní katalyzátor ekonomického vývoje. Prospěch individua by se nicméně měl slučovat s obecným národním zájmem.

Navzdory pokusům o ekonomické reformy podle návrhů Turgota selhal Ludvík XVI. v obnovení veřejné důvěry ve svůj program a král byl tím pádem donucen svolat generální stavy, což předznamenalo zahájení Velké francouzské revoluce.

Průběh revoluce měl zásadní vliv na charakter implementovaných ekonomických reforem. Původně bylo ekonomické myšlení představitelů francouzské revoluce determinováno teorií volného obchodu a *laissez-faire*. Dominující přesvědčení spočívalo v tom, že dokážou francouzské hospodářství oživit s minimální státní intervencí a že řešení tkvělo ve zrušení daňového zatížení a dalších obchodních bariér za účelem umožnění přírodnímu řádu uspět tam, kde Colbertovy doktríny selhaly [Du Boff 1966]. Po vyhlášení „národní jednoty“ se francouzští revolucionáři drželi principu, podle kterého byla zrušena třídní hierarchie, speciální privilegia šlechty, cechy a staré regionální hranice [Hayes 1949: 35].

Jakobínská diktatura si nicméně brzy uvědomila skutečnost, že přírodní svobody nepředstavují zcela vhodný přístup pro situaci ekonomiky charakterizované vysokou nezaměstnaností, nerovnoměrným bohatstvím a nedostatkem základních komodit. Vznikla potřeba dalších válečných zdrojů, čímž nový režim jednal proti fundamentálním principům *laissez-faire*: zafixoval ceny, zavedl ústřední řízení alokace základ-

ních zdrojů, centralizace a regulace veškeré ekonomické činnosti [Du Boff 1966]. Od roku 1793 následovalo se začátkem jakobínského teroru, období ustoupení od politik volného trhu, ačkoliv odpůrci obchodní regulace a cenové kontroly označili další intervencionismus za „decivilizační proces“, který může vyústit pouze v ekonomický kolaps [Shovlin 2006: 184]. Další zlom v ekonomické politice státu nastal po pádu Robespiera v roce 1794, kdy přeživší revolucionáři uvedli za účelem označení začátku revoluční cesty odlišné od jakobínského režimu novou rétoriku, podle které byla Francouzská republika ochráncem zemědělství, obchodu a průmyslové výroby. Tento směr představoval svým způsobem návrat k souběhu mezi patriotismem a politickou ekonomikou, pro který bylo základem občanského řádu právě obchod a zemědělství.

Devatenácté století bylo obdobím rostoucího významu liberálních doktrín Adama Smitha a Davida Ricarda a obdobím zrychlujícího se ekonomického progresu v důsledku průmyslové revoluce. Vedle teorií volného obchodu se toto období vyznačovalo růstem liberálního nacionalismu jako nového intelektuálního hnutí ve střední a západní Evropě, které mělo podle Hayese [1949: 135] „zdůraznit absolutní svrchovanost národního státu, avšak zároveň omezovat implikace tohoto principu tím, že bylo založeno na politických, ekonomických a náboženských svobodách v rámci každého národního státu a na odpovědnosti všech národních států v udržení mezinárodního míru“.

Francie nicméně zažila v průběhu tohoto století hluboké politické nepokoje. Katastrofální války ze začátku století následované revolucemi z let 1830, 1848 a ze sedmdesátých let devatenáctého století způsobily tzv. „zpožděnou industrializaci“ [Freman-Peck 1998]. Napoleonský režim ze začátku století vehementně odporoval klasickým liberálním ekonomickým doktrínám navrhovaným autory jako Jean-Baptiste Say (1767–1832), jelikož svou podstatou neodpovídaly imperialistickým představám. Asi nejvýraznějším vyjádřením nacionalismu v rámci ekonomické dimenze zahraniční politiky byla za vlády Napoleona jeho kontinentální blokáda. Podle Ellise [Ellis 2003] měla blokáda ve své podstatě dvojí záměr. Způsobem přizpůsobení staré merkantilistické rétoriky svým vojenským cílům bylo prvním z cílů Napoleona „dobýt Velkou Británii přebytkem“. Napoleon předpokládal, že v situaci, v níž nebudou mít britské průmyslové výrobky a koloniální reexporty přístup do evropského kontinentálního trhu, se britská ekonomika dostane do potíží kvůli narůstající inflaci. Zadruhé Napoleon hodlal budovat zcela nový tržní systém v rámci svého impéria na základě pevného principu *la France avant tout*, jelikož za okolností přirozené interakce nedokázala francouzská ekono-

mika prospívat. Tím pádem fungoval kontinentální „společný trh“ podle přísně definovaných obchodních práv předpokládajících plnou ochranu francouzských výrobků a jednostranné preferenční obchodní tarify.

Po pádu Napoleonova režimu a obnovení francouzské monarchie získala liberální antiprotekcionistická rétorika znovu svoji oblíbenost. Značnou roli v tomto ohledu sehrálo přispění Jeana-Baptiste Saye. Say byl klasickým liberálem a silným zastáncem kapitalistické tržní ekonomiky. Sayovou nejznámější teorií je pravidlo trhu, podle kterého vytváří agregátní výroba rovné množství agregátní poptávky [Sojka 2009]. Sayovo pravidlo bylo jednou z hlavních doktrín podporující přesvědčení *laissez-faire*, podle kterého bude kapitalistická ekonomika bez vládní intervence přirozeným způsobem mířit k plné zaměstnanosti a prosperitě. V praktickém fungování francouzské ekonomiky se liberální doktríny projeví především ve druhé polovině devatenáctého století, kdy byly francouzské obchodní tarify, ač byly stále důležitým hospodářským nástrojem, v průměru nižší než tarify implementované Velkou Británií, která byla v této době považována za nejvýznamnějšího zastávce volného obchodu [Nye 1991].

Nově se rozvíjející liberální nacionalismus v Evropě našel svého francouzského představitel v osobě politika François Guizota (1787–1874). Guizot vnímal režim krále Ludvíka Filipa (III.) Orleánského jako ideálně slučitelný s liberalismem: konstitucionální, skutečně zastupující střední třídu, podporující svobodu a mezinárodní mír. Guizot, ač byl zastáncem teorie volného trhu, nicméně podporoval tarifní protekcionismus jako nástroj obchodní politiky své vlády, přičemž argumentoval průmyslovou zaostalostí Francie a její nepřipraveností ke vstupu do režimu volného trhu [Hayes 1949: 135].

Europeizace francouzských hospodářských politik a ekonomický nacionalismus ve dvacátém století

V rámci francouzské evoluční cesty směrem k modernizaci byl ústředním principem politického ekonomického designu koncept „obrana má přednost před prosperitou“ [Dormois 2004: 28], třebaže obrana národního zájmu předpokládala značné úsilí. Francouzská zkušenost zahrnující dirigistické praktiky a Colbertovy doktríny tak sehrála klíčovou roli ve vytváření a definování paradigmat ekonomického nacionalismu, jeho elementů a kritérií, podle kterých jsou určité hospodářské politiky a nástroje označeny za protekcionistické.

Ve své knize *French economy in the twentieth century* [Dormois 2004] vysvětluje Jean Pierre Dormois vývoj probíhající v novém století změnou v charakteru francouzské modernizační cesty přesněji posunem od její „výjimečnosti“ k její „amerikanizaci“. Autor upozorňuje na to, že do začátku dvacátého století dominovalo přesvědčení o francouzské „převaze geografických a kulturních faktorů“ a o tom, že „běžná ekonomická pravidla se nemohou vztahovat k francouzskému případu“ [Dormois 2004: 14]. Dvacáté století naopak poukazuje na „uspořádání francouzské zkušenosti a chování (včetně postojů a vyjádření) podle společného západního modelu, což představuje fenomén označovaný často jako „amerikanizace“ [ibidem]. Dormois tak poukazuje na určitou ztrátu jedinečnosti spojenou především s rostoucí ekonomickou (avšak nejenom ekonomickou) vzájemnou závislostí na mezinárodní úrovni. Další otázkou je, do jaké míry tato rostoucí propojenost, a to především po druhé světové válce, ovlivnila tradiční politiky státního intervencionismu a protekcionismu jinak označovaných jako doktríny ekonomického nacionalismu.

Na začátku dvacátého století byl obchodní protekcionismus stále klíčovým nástrojem v udržení fungování průmyslového a zemědělského odvětví, čelícím zahraniční konkurenci.

V období před první světovou válkou byl francouzský protekcionismus méně výrazný a byl zaměřen převážně na ochranu zemědělské produkce. Po vypuknutí války však byla konvertibilita francouzské měny přerušena a součástí změny byl i rostoucí vliv vlády na obchodní politiky. V meziválečném období byla Francie charakterizována vysokou mírou politické a ekonomické nestability, zatímco řešení velkého vládního zadlužení bylo často odkázáno na uhrazení válečných reparací Německem. V této souvislosti argumentuje Dormois [2004] tím, že francouzská očekávání převyšovala reálné možnosti, což v důsledku „posílilo isolační pocit mezi Francouzi a přesvědčení spoléhat se na vlastní zdroje, čímž znovu povzbudilo nacionalistické ekonomické doktríny“ [Dormois 2004: 34]. Pozice státu jako hlavního garanta veřejného blahobytu a s tím i legitimita hospodářských politik ve prospěch občanstva se tím pádem upevnily.

Již v průběhu meziválečného období měla francouzská vláda tendenci řídit průmyslovou činnost přímým způsobem, než aby to ponechala na starosti zaměstnavatelům a zaměstnancům. Za okolností velké hospodářské krize dosáhly obchodní bariéry bezprecedentních výší. V roce 1933 byly takřka všechny druhy zboží subjekty dovozních kontrola zavedených kvót a obchodní protekcionismus se postupně stal klíčovým nástrojem v řízení monetární politiky a platební bilance. Další strategií

sledovanou francouzskou vládou byla selektivní dotování specifických průmyslových odvětví. Před první světovou válkou tvořily malý počet státem podporovaných podniků odvětví pěstování lnu a červené řepy a odvětví lodní dopravy. V průběhu meziválečného období připojila vláda k financovaným podnikům železniční dopravu, letecký průmysl a námořní dopravu a přisvojila si tím pádem významný podíl zaručující kontrolu nad jejich fungováním. Od roku 1936 získala vláda kontrolu rovněž nad stanovováním cen v zemědělském sektoru [Fioretos 2011: 104].

Za těchto okolností stát získával vedle funkce administrativního aparátu rovněž schopnost být „nejvyšší vyjádření národní společně sdílené vůle a rozumu. Zatímco jednotliví politici mohli být vnímáni jako zkorumpovaní nebo nekompetentní, stát pořad vedl národní osud a byl zodpovědný za jeho prosperitu a moc“ [Dormois 2004: 44]. První polovina dvacátého století ve Francii byla tím pádem obdobím systematického výskytu doktrín ekonomického nacionalismu zčásti kvůli válečným podmínkám a důsledkům, zčásti kvůli jejich roli v tradičním francouzském ekonomickém myšlení.

Vzhledem k pozici, kterou zaujímal francouzská vláda při vytváření a implementaci hospodářských politik, je francouzský případ klasickým představitelem jednoho z dominujících západních evropských ekonomických modelů. Jedná se o dirigistickou ekonomiku, přičemž dalšími modely jsou liberální, typický pro Velkou Británii, a ordoliberalní v případě Německa [Fioretos 2011].

Po skončení druhé světové války, zatímco se většina evropských vlád pustila do implementace politik směřujících k ekonomické decentralizaci, Francie centralizaci naopak aktivně podporovala. V poválečných podmínkách představovala významnou výzvu pro francouzskou ekonomiku hluboce roztříštěná podniková komunita a absence dobře fungujícího institucionálního rámce schopného zajistit sdílenou koordinaci. Způsob, jímž tuto situaci hodlaly řešit první poválečné vlády, spočíval v uvedení komplexního souhrnu reforem majících za cíl ekonomickou modernizaci, přesněji modernizaci národního průmyslu. Jedním z hlavních použitých nástrojů v tomto ohledu bylo hospodářské plánování. Ačkoliv nebyl tento přístup adoptován pouze ve Francii, je francouzská zkušenost skutečně reprezentativní vzhledem k míře, do jaké plánování dominovalo vytváření ekonomického politického designu. První modernizační plán (1946–1952), jehož autorem byl Jean Monnet, směřoval k rozvoji několika konkrétních výrobních odvětví za přímého státního zásahu a podpory. Jednalo se především o těžký průmysl: ocelářství, betonový průmysl, výrobu paliv a energetický průmysl [Shonfield 1965: 125–126].

Poválečné vlády trpěly nedostatkem zdrojů nezbytných pro podporu industriální modernizace země a dostaly se tím pádem do situace, ve které musely multilaterální kooperaci na mezinárodní úrovni podporovat. S uvedením prvního plánu se nicméně Francie nepustila do všeobecného multilaterálního programu obchodní liberalizace, ale prosazovala přístup úzce zaměřený na konkrétní průmyslové sektory a jejich základní potřeby, jako zajištění zdrojů uhlí a koksů [Fioretos 2011: 105–108]. Vzhledem k významným zásobám uhlí a koksů dosáhlo Německo mezi těmito státy uzavření historické konkurenční propasti a v roce 1951 zahájení iniciativy známé jako Evropské sdružení uhlí a oceli, projektu označujícího počátek evropského integračního procesu [Baldwin, Wyplosz 2013].

Francouzská vláda však pokračovala v zavádění politik protekcionistického charakteru a státní podpory i v rámci druhého plánu (1954–1957). Klíčovým prostředkem pro toto období bylo tzv. *lois-programme* – legislativní opatření umožňující plánovačům využít veřejné prostředky v objemech nezávislých na ročním rozpočtu. Shonfield [1965] v tomto ohledu argumentuje, že „se jednalo o dobře předpřipravený ideologický rámec pro tento přístup, pocházející od Rousseaua. Plán je tím pádem vyjádřením *volonté générale*, což dokonce mohlo být v rozporu s *volonté de tous*, anebo s *volonté du gouvernement*“ [Shonfield 1965: 130]. Druhý plán zároveň zdůrazňoval nutnost omezení importů za účelem regulace obchodní bilance. Obchodní liberalizace by byla zase, podle úředníků, efektivní pouze pro kompletní modernizaci francouzského průmyslu. Ve skutečnosti se však tento přístup ukázal jako podkopávající francouzský ekonomický vývoj s vysokými náklady, obětovanými příležitostmi a obecně jako neúčinný, což vyvolalo změnu strategií a francouzskou podporu Evropského hospodářského společenství v roce 1957 [Fioretos 2011: 107–111]. Členství ve Společenství předpokládalo povinnost zavedení společných vnějších celních tarifů a tržní liberalizaci a s postupným vývojem Společenství převzala Francie politické vedení, zatímco uznávala ekonomickou převahu Německa. V tomto kontextu bylo Evropské společenství vnímáno jako francouzská tvorba mající za účel bránění zájmů jak francouzských, tak i jiných členských států [Cole, Drake 1998].

Cílená industriální podpora zůstala nicméně dominujícím paradigmatem v designu hospodářských politik. Francouzská vláda rozlišovala v tomto ohledu skupinu průmyslových odvětví s vysokými mzdami, které byly velice koncentrované, dobře odborově organizované a klíčové pro úspěch národního hospodářství. Odborové svazy se staraly o to, aby se výnosy z rostoucí produktivity odrazily v růstu mezd a aby nebyla do-